

Egy állítólagos török-mongol hangtörvény.

Mivel a mongol nyelv és a török nyelvek közötti hangtörténeti és nyelvtani viszonyok még nagyon hiányosan vannak felkutatva, a priori valószínű, hogy a közöttük való kölcsönös megfelelésnek több olyan törvénye van, a melyet még nem vettek észre vagy legalább is nem foglaltak írásba. NÉMETH GYULA a NyK. XLI. kötetében egy török-mongol hangtörvényt állapított meg s igyekezett bizonyítani. Mivel azonban azt hiszem, hogy tévedett, legyen szabad kimutatnom, hogy hangtörvénye nem állhat meg.

Kiindulópontul ugyanazt veszem, a mi neki is kiindulópontul szolgált s őt arra a nevezetes «hangtörvény»-re vezette, t. i. a szókezdő *t*- és *d*-nek az oszmanli dialektusban való változását. Mint ismeretes, szókezdő török *t*-nek az oszmanliban egyszer *d*, másszor *t* felel meg. Ez a sajátság — vagy akárhogy nevezzük is — a mely az azerbajdzsániban, krímiben, gagauzban és más déli török dialektusokban is előfordul, könnyebben érthető volna, ha valamelyes szabályosságot mutatna, ha például egy *d*-vel kezdődő szó ugyanabban a dialektusban mindig *d*-vel fordulna elő, vagy hogyha a *t*-nek és a *d*-nek állandó csoportosítása volna található a különféle dialektusokban. Akkor lehetne, mint ezt NÉMETH tette, eredetileg különböző hangokra gondolni. De mi van ezzel a szabályossággal? A szótárakban pl. ilyeneket találunk: *taq*- és *daq*- 'felfűzni', *tavug* és *davug* (elavult) 'tyúk', *taɣar* és *daɣar* 'zsák', *taɣuq* (l. NÉMETH cikkét) és *day* 'csuda', *tanyš*- és *dany*- 'megismerni', *taɣyl* (krími, boszniai) és *daryl* 'szétszóródni', *taryl* 'megharagudni' és *dar* 'szük', *tal*- (boszniai) és *dal*- 'elmerülni', *tala*- és *dala*- 'rabolni, fosztogatni', oszm. *taslay*, krími *taz* 'kopasz' és oszm. *daz* id., oszm. *taš* és oszm. krími *daš* 'külső', *taš*- és *daš*- 'kiönteni, kiáradni', *tašla*- és *dašla*- 'elűzni, eldobni', *taušan* és *daušan* 'nyúl', *tamar* és *damar*

'ér', *tamu* és *damu* 'pokol', *täp-* és *däp-* 'rálépni, taposni', *tün* és *dün* 'éjtszaka', *tilki* és *dilki* 'róka', *täri* és *däri* 'bőr', *tat-*, *dat-* és *dad-* 'ízlelni' stb., stb. Ezt tetszés szerint lehetne tovább folytatni, ha pl. a RADLOFF szótárát ebből a szempontból átnéznők, s még tovább, ha más műveket is felhasználnánk. A gagauban (a keresztyén oszmánok dialektusában) ilyen szóokban az egyik faluban (pl. Etuliában) *d-t*, a másikban *t-t* találunk (pl. Beš-alma, l. RADL. Proben X. p. XXX). Bár az oszmanliban gyakrabban előfordul a *d*, mégis találunk perzsa jövevényszóokban *t-t* a perzsa *d* helyett, pl. oszm. *tästi* < p. *dasti*.

A *d*-nek ezt a régebbi *t* mellett vagy helyett való előfordulását (mely utóbbi a legtöbb török dialektusban megtalálható) NÉMETH véleménye szerint eddig még nem vették eléggé figyelembe. Ő azt hiszi, hogy itt eredetileg különböző hangoknak ősrégi, a többi török dialektusokban rég eltűnt szabályos megfeleléséről van szó, s az oszm. *t* **t*-re (miért *t* és nem pl. *ð*) megy vissza, melynek a mongolban *č* felel meg, s az oszm. *d* **ð*-re (mért éppen *ð*?) mutat, melynek a mongolban *s* felel meg. Hogy e föltevés mellett a mongol szókezdő *t-t* és *d-t* hogyan magyarázza (talán az összes idetartozó szók átvételek?), az a cikkéből nem tűnik ki. Mivel módszertanilag mindenesetre helytelen dolog valamely hangtörvényt felállítani vagy elfogadni, a nélkül hogy arra bennünket biztos etimológiák kényszerítenének, helyénvaló lesz megvizsgálni azokat az egyeztetéseket, a melyek ezt a hangtörvényt látszólag támogatják.

Az oszm. *t* (~ köztör. *t*) ~ mong. *č*-re felhossa a következő bizonyítékokat, melyekre néhány megjegyzést óhajtok tenni:

1. oszm. *taš* 'kő', krími *daš* id.; a mong. *čilagun* > kh. *ts'ulūy*, kalm. *tšolūn* (mong. > mandzsu *čolxon* 'szikla') egyeztetés helyes, de a szó **tilagun* alakra megy vissza.

2. oszm. *tala-* és *dala-* 'rabolni' ~ mong. *tala-* id.; gold *čola-* 'lopni' nem tartozik ide.

3. oszm. *tavug*, a régi nyelvben *daquq* is 'tyúk' = ötör. *taqıru*, mong. *takija* (< *takıya*) id. > kh. *t'ax'tā*, kalm. *takā*, *tākā*. Hogy miért volna a mongol szó újabb átvétel a törökből,* azt nem látom át. Mindkét nyelv (mong., tör.) valamely

*) Így magyarázza GOMBOCZ Z. is: Keleti Szemle XIII. 17.

régi kultúrnyelvből vette a szót, mert az ázsiai nomádok tyüktenyésztéssel nem foglalkoznak (vö. pl. arab *degaga*, *degagat* 'coq, poule' (HALÉVY, *Revue de l'histoire des religions*, XXII. k., 1890, 289—301. l.), vagy < kínai, vö. žuč. (GRUBE) *t'i-huó*, mandzsú *čoko* (< **tí-kó*). A mongolból való az alt. *taqa* 'tyúk', s a második szótag vokalizmusa miatt a kojb. kaz. (CASTRÉN) *takiak*, *tákák*, *tagak* id.

4. oszm. *topraq* 'föld' ~ mong. **towusun* > kalm. *tōsu*, kh. *t'ōs* 'por' es mong. **towuram* > kalm. *t'ōrm* 'por'. Mong. *sibar*, kh. burj. *šawwr*, burj. dial. *šabwr*, kalm. *šawr* tulajdonképpen 'lehm als material zum bestreichen, stuck' < *siba-*, kh. kalm. *šaw-*, burj. dial. *šab-* 'agyaggal bekenni' = tör. **syba-*, csag. *sua*-id. Ez a szó a mongolban sehol sem kezdődik *č*-vel.

5. oszm. *täy* 'egyensúly', *däy*, *dän* id. = mong. *tey* 'a teve egyik oldalán levő teher' s ebből 'köteg, csomó'. A mong. *čey*, kh. *tšey*, kalm. *tšey* 'ár' kínai jövevénytiszó.

6. oszm. *tanaq*, rendesen *day* 'csoda'; ide tartozik a mong. *tansug* (< ujj. *tansuq*) 'csodálatraméltó, rendkívül finom'; mong. *čignä-* (< *tiğla*) 'hallgatózni, hallani' = ótör. *tiğla-* 'hallani', tör. (hangutánzó) *tyğ* 'halk hang' (igy KATANOV) vagy kínai *tiy* 'hallani' (l. RAMSTEDT, *Verbstammbildungslehre*, Helsingfors, 1912, 80), mong. *čingina-* 'csörögni' hangutánzó (l. *Verbstammbild.* 67); egyik sem tartozik a *tağ* 'csuda' szóhoz.

7. oszm. *tämiz* 'tisztá' a többi törökségben nem ismeretes; a mong. tör. *čeber* egészen más szó.

8. oszm. *törä*, ótör. ujj. *törü*, mong. *törü*, mong. négyszög-írás *tö-rö* 'kormányhatalom' nem tartozik a mong. *sigü-büri*, kh. *šūwar*, kalm. *šūr*, mong. *sigü-lte*, kh. *šül'ta*, kalm. *šül'tü* 'megszűrés, megvizsgálás' szóhoz, mert a mong. *sigü-*, kh. burj. *šū-*, kalm. *šü-* (> tel., sor *šü-*) és a másodlagos *sigü-r-*, kh. burj. *šūr-*, kalm. *šūr-* jelentése 'szűrni, rostálni; fésűvel, körömmel, gereblyével vagy hálóval végighúzni, gereblyélni, seperni' stb., mint jogi műszó 'jogi ügyet bírálva tárgyalni, vizsgálni', a melyben mong. **siwür-* = tör. **sipür-* (> *sipir-*, *süpür-*) 'seperni' azonosak. A **čübäri* alak lehetetlen.

Egyetlen példát sem fogadhatok tehát el s éppoly kevésbé azt a nézetet, hogy mindezekben az oszmanli szókban *t* és nem *d* volna a helyesebb vagy gyakoribb. Így tehát az oszm. *t* ~

mong. *č* megfelelést el kell vetnem, ha NÉMETHnek nincsenek rá jobb bizonyítékai, a mit lehetetlennek tartok.

A másik hangtörvény: oszm. *d* (\sim köztör. *t*) \sim mong. *s*; a bizonyítékok a következők:

1. oszm. *dün* 'éjtszaka', köztör. *tün* id. = mong. *tüne* 'sűrűség, sötétség'; a mong. *söni* (nem *süni*), kh. *šunr*, kalm. *sō* 'éjtszaka' hangtanilag nem világos (talán **söni*) s a mong. *sönü* = tör. *sön*- 'kialudni' szóhoz tartozik.

2. az oszm. *dilki*, *tilki* 'róka', **tilkü* ($>$ *tilki*, *tülki*, *tülkü* stb.) szót — bár kételkedve — egy **til*- 'felfalni', mong. *čilge*-id. igéhez kapcsolom. Mindenesetre elfogadhatatlanok mind a NÉMETH, mind a GOMBOCZ etimológiái.

3. oszm. *däri* 'bőr', köztör. *täri* és *tärä* (alt.), *ter* (kojb.) vö. krími *tärlük* 'papucs', mong. *terlig* 'nyári kaftán' (ha eredetileg vékony szörtelen bőrből készült). Mong. *sagari* ($>$ mandzs. *sarin*), kh. *sāri*, *sāgrī*, kalm. *sār* 'seiten- od. spiegelhaut (auf dem pferdeschenkel), davon bereitetes leder, chagrīn' = oszm. *saḡry*, kirg. *saury*, kking. *sauru*, tel. *sūry* id. és mong. *sari*'*sun* 'puha, nyújtható szörtelen bőr' (kh. *sāri*s gyakran a fülről mondva) vö. mong. *sarmai* 'ruha szörtelen bőrből' elválasztandók s a **ter*-hez semmi közük.

4. oszm. *dal*- (de bosny. *tal*-) 'alámerülni' nem tartozik össze a mong. *sula* ($>$ man.) 'gyenge, laza stb.' szóval, és sem itt, sem az előbbi szónál nem illik össze a vokalizmus.

5. oszm. *dal*, köztör. *tal* ($>$ orosz тальникъ) eredetileg egy fűzfa-faj neve; a mong. *salu-ga*, kh. kalm. *salā* jelentése: 'elágazás (folyóról, hegyről, újjakról, ágról stb.)', mong. *sal-buri* id. $<$ *salu*- 'elválni, elkülönülni', caus. *salga*- 'elválasztani'.

6. Az oszm. **dozraq*, csag. (csak VÁMBÉRYNÉL) *tozraq* 'schilfblume' és burj. *surga* ($<$? *čurga*) egyeztetés oly gyenge, hogy nem is kell megdönteni.

7. oszm. *dany-š*-, *tany*- 'ismerni, megismerni' = mong. *tani*-id. Valószínű, hogy itt átvétellel van dolgunk; a második szótag magánhangzójának megőrzése azt bizonyítja, hogy a szó inkább a mongolban eredeti, mint a törökben. A mong. *sana*- 'gondolni, vélni, emlékezni, szándékozni' = tör. *sana*-, csuv. *sunā*-, a mint én látom, egészen más szó.

8. oszm. *dat*, *dad* és *tat*- 'ízleni', **tatyḡ* 'íz', ujj. *tatyḡlyḡ*

'édes' = mong. *tači-ja-* (< *tati-ga-*) 'élvezni', mong. *tači-janqui* 'kélj, élvezet'. Nem egyeztethető tehát a kalm. *sed-* 'gondolni, szándékozni', másodlagos mong. *sed-ki-*, kalm. *setki-* id., *sedkil* kalm. *setkl* 'hajlam, kedv, szeretet, érzés' szókkal.

9. oszm. *diri* 'eleven' < **tiri-g*, ötör. *tiril-* 'élni'; a szót talán a mong. *čirdeji-* 'buzgón, szorgalmasan dolgozni, állandóan mozgásban lenni' szóval lehetne egyeztetni. A mong. *seri-*, *sere-* 'ébren lenni' = tör. *söz-*, *sär-* (l. Verbstammbildungslehre 16).

10. oszm. *dös* 'mell', köztör. *tös* id., talán mong. *döl*, kh. *dülla* 'ebener absatz auf dem bergabhänge', kh. *düllar-* '(beim bersten oder biegen) einen absatz bilden', mong. *dölügen*, kh. *döl⁵* 'hegyoldal'. A mong. *segü'ži* 'keresztcsont', *segü'l* 'farkcsont, vég', kalm. *südzü*, *sül* és mong. *čege'ži* 'mell' (? < **čije'ži* vö. tung. *tijän* 'mell', mandzsu *tungen* id., jak. *tyga* 'tüdő'), kh. *ts'edži*, kalm. *tšedži* és mong. *čegedeg*, *ts'egadag* 'kurzer, warmer wams' nem egyeztethető a tör. *tös*-sel.

E szerint a *d* ~ *s* megfelelés minde bizonyítékai elfogadhatatlanok. Később még a következő két egyeztetést közölte NÉMETH a Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft LXVI. k. 4. füzetében: 1. tör. *tary-* (= mong. *tari-*) 'vetni', mong. *sar-niru* 'szétszóródní' (bizonyára a nomen futuri *sarni-qu* akar lenni), ehhez még kh. *saraldži* 'hosszúhajú, hosszúágú, stb.', *sarbaži-* (l. a mong. és tör. szótárakat) és 2. tör. *talqy-* 'tilolni' (= mong. *talki-* id., *talki* 'tiló'), mong. *sigal-qu* (kh. *šā'l-*, *šā'tš'?*, vö. mong. *sig-*, kh. burj. kalm. *šā-* 'benyomni, beleszorítani', mong. *sigu-*, kh. *šugv* 'bemenni' = oszm. *syγ-*, kaz. *syi-* 'beleilleni'). Tehát ezek a bizonyítékok sem jobbak. Ha még ezenkívül is volnának NÉMETHnek egyeztetései, mégsem fog neki soha sikerülni — a mennyire a töröknek és a mongolnak a hangtanát én ismerem — az oszm. *t* ~ mong. *č* és oszm. *d* ~ mong. *s* megfelelést bebizonyítani.

A köztörök *t*, oszm. *d*, *t* problémája azért nem megfejtethetlen. Régi sandhi-jelenséggel van itt részben dolgunk, mert «kezdetben volt a mondat, nem a szó». Csaknem az összes török dialektusokban megtaláljuk ugyanezt az átmenetet vagy váltakozást *k* ~ *γ* (*k* ~ *g*), *t* ~ *d*, az északi dialektusokban: *p* ~ *b* (*w*), *s* ~ *z* is, stb. Vö. kumük *ber maŋa oq*, *oq per maŋa*, *ber oq maŋa* 'add ide a nyilat', *immaš* 'váll' < *in-baš*, *in* <

ʒin < **egen* 'váll' (nem < *iy* 'szélesség', mint NÉMETH a ZDMG.-ban). A kirgiz *qol*-t mond, ha a szót magában mondja ki, de a 'jobb kéz': *oŋ-gol*, a 'bal': *sol-γol*. Ez a törvény, a melyről — bár meglehetősen röviden — RADLOFF is írt a *Phonetik* 459. szakaszában, oly régi, hogy az oszmánlik, helyesebben az ő elődei, mielőtt még a perzsa, arab és egyéb nyelveket beszélő népekkel érintkeztek és tőlük talán a szókezdő *d* (vagy *g*) kimondását jobban megtanulták, az eredeti török szókezdőket egyszer zöngésen, máskor zöngétlenül mondták, ha a szót külön kellett kimondani. Ezért térnek itt el egymástól annyira a dialektusok és ezért van az egyik szótárban egy szó a *t*, a másokban ugyanaz a szó a *d* alatt. Mivel a *t* tiszta (azaz nem aspirált), a *t* és *d* közt levő különbség nem nagy (olyan, mint pl. a kh.-ban a szókezdő *g*- ~ *g*-). Éppígy állott elő az oszm. *g*- (*ǰ*) szó elején *k*-ből, s bizonyára hiábavaló fáradság volna ezt az egyes nyelvekben előforduló, bár részben már régi fejlődést mongol és mandzsu jelenségekkel hozni összefüggésbe.

Valóban kár, hogy annyi fáradság pazarlódik megfelelőek kutatására, a míg a mongol hangtörvények nem eléggé ismertek és a míg nem lesznek tökéletesebb szótáraink e nyelvekhez. Az etimologizálás sikertelensége elkerülhetetlen. Nekem is nagy bűnök nyomják a lelkemet; mily gyakran csináltam helytelen egyeztetéseket (habár nem közöltem is őket), a melyeket később a pontos török megfelelő előkerültével fel kellett adnom. A mongol szókinés roppant nagy. (A POZDNEJEV kalmük szótárában kb. 6000 szó van; én kb. 17000-et jegyeztem fel.) Ezért bármennyire szorít is bennünket az idő a török-mongol hipotézis felderítésére, teljesen korai és kétes vállalkozás egyik vagy másik szónak szótárainkból való hiányzásából általános, messzemenő következtetéseket vonni. Ilyen körülmények közt jól érthető, hogy NÉMETH vagy máskor valaki más, jóakarata ellenére téves irányban indult s oly lehetetlen hangtörvényeket állított fel, mint itt az oszm. *t* ~ mong. *č*, oszm. *d* ~ mong. *s*, vagy (a ZDMG.-ben írott cikkében) tör. *a* ~ mong. *ü*, tör. *j* ~ mong. *š*, vagy olyan váltakozásokat a mongolban, mint **š* > **ž* > *l*, **z* > *r* (így GOMBOCZ és NÉMETH); de erről a «lambdacizmus»-és «rotacizmus»-ról majd egy más alkalommal.

RAMSTEDT G. J.